

1

2

Keuze uit de aanwinsten

Afb. 1. LOUIS MORITZ (Den Haag 1773–1850 Amsterdam). De tekenles.

Olieverf op paneel, 46 x 53 cm. *Opn.*: Sinds 1960 bevindt zich het *Musicerend gezelschap* van Louis Moritz in de collectie (SK-A-4037). Het schilderij stelt een muzikles voor en had als pendant een *Tekenles*, een werk dat toen uitsluitend nog bekend was uit een vermelding in een veilingcatalogus uit 1852. Vorig jaar kwam Moritz' *Tekenles* evenwel tevoorschijn op een veiling in Parijs, waar het aan de Fransman Michel Garnier (actief tussen 1793 en 1814) was toegeschreven. Binnenhuistaferelen zijn in Moritz' oeuvre slechts spaarzaam vertegenwoordigd; hij schijnt ze vooral in het begin van zijn oeuvre te hebben geschilderd. De tekenles kan net als overigens zijn tegenhanger op basis van het weergegeven empire-interieur omstreeks 1808–10 worden gedateerd. Opvallend is de invloed van Moritz' Franse tijdgenoot Louis-Léopold Boilly. Een zo sterke oriëntatie op de Franse eigentijdse genreschilderkunst komt men verder in het Nederland van die dagen zelden of nooit

tegen. Ook het Griekse profiel van de dame aan wie tekenles wordt gegeven, is nogal uitzonderlijk voor een Nederlands genrestukje.

Een ander aardig aspect van deze nieuwe aanwinst is het feit dat zowel het *Musicerend gezelschap* als de *Tekenles* nog hun oorspronkelijke, en daarom identieke lijsten hebben. *Herk.*: Veiling Amsterdam (De Vries, Roos), 8 juni 1852, nr. 46; veiling Amsterdam (Roos, De Vries), 4 april 1854, nr. 106 (samen met SK-A-4037); veiling Comtesse Hubert de Chambure, Parijs (Drouot), 4 juni 1997, nr. 22; Kunsthandel Emmanuel Moatti, Parijs. Aankoop 1997 (inv.nr. SK-A-4936).

Afb. 2. ABRAHAM JOHANNES COUWENBERG (Delft 1806–1844 Arnhem). Heuvellandschap bij Wageningen. Olieverf op doek, 49 x 64,5 cm. Gesigneerd rechtsonder: *A.J. Couwenberg*.

Opn.: A.J. Couwenberg is een vrijwel onbekende naam in de Nederlandse schilderkunst van de 19de eeuw; vandaar dat zijn werk later omgedoopt is tot commerciële aantrekkelijker

namen. Geboren in Delft en opgegroeid in Den Haag getuigde hij al vroeg van zijn aanleg door op 15-jarige leeftijd op de Tentoonstelling van Levende Meesters te debutteren. Waar Couwenberg zijn opleiding heeft genoten, is overigens niet bekend. Eind 1833 of in het begin van 1834 verhuisde de kunstenaar naar Arnhem, waar hij tot aan zijn vroegtijdige dood werkzaam was als tekenleraar bij het *Genootschap Kunstoefening*. Na zijn vestiging in de Gelderse hoofdstad ging hij zich toeleggen op gezichten in en op Arnhem en haar wijde omgeving.

Een voorbeeld daarvan is dit *Heuvellandschap* bij Wageningen, dat mede om zijn lichte koloriet typerend is voor de stijl van Couwenberg. Op onbevengene wijze toont hij hier een scène uit de toenmalige werkelijkheid, waarin een sfeer van weldadige rust en intimiteit wordt opgeroepen. De schilder deed dat met een fijn oog voor detail, getuige bijvoorbeeld het wasgoed aan de lijn en de rook van een vuurtje. Wellicht is dit landschap identiek met *Een landschap uit de hoogte* gezien dat

3

werd ingezonden naar de Tentoonstelling van Levende Meesters in Den Haag in 1839 (nr. 79) en waarover de criticus van *De Beeldende Kunsten* (1 [1839-40], p. 136) ons informeert dat het een Gelders landschap betrof.

Herk.: Legaat mevrouw E. de Brauwer, Amsterdam, 1997 (inv.nr. SK-A-4924).

Afb. 3. JOHANNES BOSBOOM ('s-Gravenhage 1817-1891 's-Gravenhage).

Gezicht op de Parijse kade en de hoofdkerk te Rouaan, 1839.

Olieverf op doek, 88 x 105 cm. Gesigneerd en gedateerd rechtsonder: *J. Bosboom 1839*.

Opm.: In 1838 bezocht de jonge Johannes Bosboom, de latere specialist in het kerkinterieur, samen met zijn vriend Cornelis Kruseman (1797-1857) het in Noordwest-Frankrijk gelegen Rouen. Dit één jaar later ontstane schilderij is de

voornaamste herinnering aan die reis en toont een opmerkelijke invloed van Bosbooms Haagse stadgenoot Wijnand Nuyen (1813-1839), wiens werk aan het einde van de jaren '30 van de vorige eeuw als de belangrijkste artistieke impuls voor aankomende schilders in Nederland gold. Met zijn gedragen penseelstreek en krachtige werking van het licht sluit Bosbooms Franse stadsgezicht nauw aan bij de stijl van Nuyen, waarin een ongetemperd koloriet en een voorkeur voor het pittoreske

de hoofdrol spelen. Het monumentale schilderij was een van de werken die de kunstenaar inzonderheid naar de Tentoonstelling van Levende Meesters in 1839 in Den Haag (nr. 32) en oogstte daar veel succes. De criticus van het tijdschrift *De Beeldende Kunsten* bijvoorbeeld prees het werk zeer om zijn krachtige en brede behandeling en het Haagse stadsbestuur kende het een zilveren medaille toe. In het Haags Gemeentemuseum wordt een aquarel van Bosboom bewaard die ongeveer hetzelfde gezicht op de Seinekade en de kathedraal van Rouaan toont.

Lit.: 'Tentoonstelling te 's Gravenhage', *De Beeldende Kunsten* 1 (1839-40), p. 148; G.H. Marius en W. Martin, *Johannes Bosboom*, Den Haag 1917, pp. 15 en 124; M.F. Hennis, *Johannes Bosboom*, Amsterdam 1940, pp. 13-15; C.J. de Bruyn Kops e.a., cat. tent. *150 jaar Nederlandse kunst. Schilderijen, beelden, tekeningen, grafiek 1813-1963*, Amsterdam (Stedelijk Museum) 1963, nr. 6; J. Sillevius, cat. tent. *Wijnand Nuyens 1813-1839. Romantische werken*, Den Haag (Haags Gemeentemuseum) 1977, nr. 140. *Herk.*: Veiling Sotheby's, Amsterdam, 27 oktober 1997, nr. 285 (inv.nr. SK-A-4934).

Afb. 4. Klok van eiken-, elzen-, beuken-, iepen- en grenenhout, belijmd met noten-, olijf-, esdoorn-, taxus-, mahonie- en palissanderhout en andere houtsoorten, ingelegd met Japanse lakpanelen, gedeeltelijk overschilderd in Nederland, op gelakt houten poten. H. 148 cm, Br. 76,5 cm, D. 49,5 cm.

DEN HAAG, ca. 1780, door MATTHIJS HORRIX. *Opn.*: Matthijs Horrix vervaardigde deze klokkekast voor Prinses Wilhelmina van Pruisen (1751-1820), de gemalin van Stadhouders Prins Willem V (1748-1806). Haar betaling aan de meubelmaker voor een *Caisse à la Chinoise pour une Pendule* op 5 juni 1781 is opgetekend in haar rekening over het betreffende jaar. Zij plaatste de pendule in haar slaapvertrek op het Stadhouderskwartier in Den Haag. De in 1785 verschenen *Guide ou Nouvelle Description de La Haye et de ses Environs* beschrijft het meubel daar: *une pendule à orgue; c'est un très bel ouvrage fait à Berlin; la caisse représente un temple Chinois très délicatement travaillé par un ouvrier de LA HAYE*. Met vele andere meubelen en kunstwerken uit de stadhouderlijke verzamelingen werd de klok door de Franse bezetters op het Buitenhof verkocht, in een veiling die op 28 september 1795 en volgende dagen werd gehouden: *Een fraay Orgelwerk, met een Chinese Kast, staande op een fyne verlakte driekantige voet, loopende 8 daagen, wyzende Uuren, Minuten, slaande heel, half en quartier Uur, spelende door agt trommels verschillende Ariës*. Het in Berlijn vervaardigde uurwerk was vermoedelijk een geschenk geweest van de oom van de prinses, Koning Frederik de Grote van Pruisen (1712-1786), ter gele-

genheid van nieuwjaarsdag 1777. In zijn aan Wilhelmina gerichte brieven van rond die datum spreekt hij meermalen over een Berlijns speeluurwerk dat hij haar als geschenk heeft opgestuurd (Den Haag, Koninklijk Huisarchief, A 32, 67). Blijkbaar heeft Prinses Wilhelmina na enige tijd besloten de klok van een nieuwe kast te voorzien, of liever gezegd de kast volledig te laten veranderen. De tegenwoordige constructie van de kast toont duidelijk dat een oorspronkelijke, elzenhouten bekasting geheel is omgebouwd en vergroot. Het oorspronkelijke uurwerk is verloren gegaan, evenals de in de veilingcatalogus van 1795 genoemde verlakte voet. De pendule paste vermoedelijk met de rechte onderrand in deze voet. Toen die verdwenen was, is de klok van de huidige poten in de vorm van gelakte draken voorzien. Wellicht is dat omstreeks 1820-'30 in Engeland gebeurd. Ook zijn in later tijd enkele onderdelen van lakwerk met een groene vernislaag bedekt. Over de geschiedenis en de constructie van de klok zijn uitgebreide publicaties in het *Bulletin van het Rijksmuseum* in voorbereiding.

Lit.: R.J. Baarsen, 'In de commode van Parijs tot Den Haag', Matthijs Horrix (1735-1809), een meubelmaker in Den Haag in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Oud Holland* 107 (1993), pp. 176 en 233, bijl. 1, E, 11; *idem*, 'Matthijs Horrix, an eighteenth-century cabinet-maker in The Hague, and his patron Princess Wilhelmine of Prussia', *The Magazine Antiques*, oktober 1998, afb. 10-12. *Herk.*: Vervaardigd voor Prinses Wilhelmina van Pruisen, door wie geplaatst in haar slaapvertrek in het Stadhou-

derlijk Kwartier; Veil. Den Haag 28-9-1795 e.v.d., p. 3, nr. 2; Kunsth. Carlton Hobbs, Londen. Verworven door de Rijksmuseum-Stichting, 1997 (inv.nr. BK-1997-40).

Afb. 5. MEESTER PM (werkzaam omstreeks 1490). Vrouwenbad.

Gravure, 196 x 163 mm.

Opm.: Het is een vaak gehoorde opmerking dat de grafiek spoedig na haar uitvinding werd ingezet voor doeleinden waarvoor tevoren tekeningen waren gebruikt. Dat er reeds vóór 1500 modelbladen in prent bestonden waarin het menselijk naakt zo realistisch in beeld is gebracht als hier, kwam echter voor menigeen als een verrassing toen dit werk in 1994 als bruikleen uit particulier bezit te zien was op de tentoonstelling *Prentkunst van de renaissance* in het Rijksprentenkabinet. Het is de enige afdruk van de prent die bewaard is gebleven en aangezien hij decennialang in de obscuriteit had verkeerd was hij aan vrijwel niemand bekend.

Aan de Meester PM zijn vijf prenten toegeschreven die omstreeks 1490 worden gedateerd. Zijn monogram komt voor op één daarvan. Er is verondersteld dat de kunstenaar in Keulen werkzaam is geweest, maar zekerheid daarover is er niet. Aangenomen wordt dat hij een schilder was die na het zien van de grafiek van Martin Schongauer zelf de burijn ter hand heeft genomen, al vertoont zijn werk ook zichtbaar de invloed van Israel van Meckenem. Zijn figuren staan dicht bij die van Vlaamse schilders, met name van Hans Memling die bij herhaling naakten in zijn schilderijen heeft weergegeven. Dat de prent als modelblad bedoeld was, blijkt uit de

5

manier waarop de vrouw(en) in beeld zijn gebracht. We zien een figuur van voren, op de rug, *en profil* en zittend op de grond. Zorgvuldig heeft de kunstenaar overlappings voorkomen: de linkerarm van de figuur links volgt de lijn van het been van de vrouw naast haar, haar arm houdt op waar het zittende jongetje begint die weer precies past in de ruimte die is ontstaan door het wijkende linkerbeen van de vrouw. Het jongetje zou model kunnen staan voor een Christuskind; als een kunstenaar Christus slapend in de schoot van Maria wilde weergeven had hij houvast aan het slapende jongetje rechts. De anatomische gebrekkigheden zijn typerend voor de periode van ontstaan. Het lichaam is nog

niet geïdealiseerd zoals dat in de hoogrenaissance gebeurde. Dat de maker van de prent zocht naar de juiste vorm is goed te zien aan dubbele contourlijnen hier en daar – onder andere bij de rechtervoet van de geknieelde jongen wiens haar wordt gewassen. Een dergelijke schetslijn verdwijnt snel als een koperplaat enkele malen wordt afgedrukt. Ook aan de krachtige, haarscherpe arceringen valt op te maken dat we met een vroege afdruk te maken hebben. Op de genoemde tentoonstelling, een verkenning van de emancipatie van de prentkunst tussen ca. 1470 en 1550, speelde het *Vrouwenbad* een sleutelrol in de vitrine die was gewijd aan de verschillende functies die de grafiek kort na haar ontstaan

heeft vervuld. De aankoop past ook in het gerichte streven om het beeld te completeren dat in het Rijksmuseum van de vroegste prentkunst gegeven kan worden.

Lit.: Lehrs VI, p. 289, nr. 2; N.G. Stogdon, Catalogue X, *Martin Schongauer*, Middle Chinnock bij Crewkerne 1997, nr. 52.

Herk.: John Rushout, de tweede baron van Northwick (1770-1859), Northwick Park (zie Lugt 2709a); E.G. Spencer-Churchill; Veil. C.G. Boerner, Leipzig 22-24 mei 1933, nr. 503; G. Schocken; Veil. Sotheby's, Londen 17 maart 1966, nr. 72; Part. verz., New York. Aankoop via kunsth. N.G. Stogdon, Middle Chinnock bij Crewkerne, met steun van de Rijksmuseum-Stichting en het F.G. Waller-Fonds, 1997 (inv.nr. RP-P-1997-116).

6

7

Het behut gheen schilt tegen fortuinen zandk

8

Woe hoger fortuinn zo meerder zorghe

9

Afb. 6–11. Toegeschreven aan DIRCK VOLKERTSZ. COORNHERT (Amsterdam 1522–1590 Gouda). Gezegden over het fortuin. Zes bladen, ets en gravure, ca. 203 x 250 mm.

Met Nederlandse onderschriften in de marge.

Opn.: Het museum is lang op zoek geweest naar deze hoogst zeldzame prentreeks die gezegden in beeld brengt rond het geluk, weergegeven als Vrouwe Fortuna in verschillende hoedanigheden. Verbeeld zijn respectievelijk: *Hij heeft goet dansen dien fortuïne voor speelt; Soodanich eest hobbelen der fortuïnen; Het helpt gheen schilt tegen fortuïnen ganck; hoe hoger fortuïen, zo meerder sorgh; Fortuïen en Waeckt niet voor alle slapers en liidsaemheit is een verwinstert van fortuïne.* De machtige Fortuin wordt uiteindelijk dus overwonnen door het geduld.

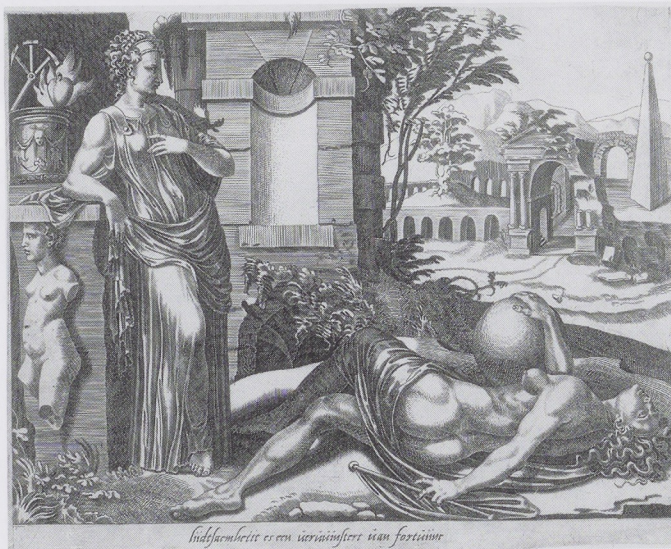
De gravures zijn toegeschreven aan de prentsnijder en humanist Dirck Volkertsz Coornhert die ook heel goed de bedenker, de *auctor intellectualis*, van de reeks kan zijn geweest. De wijsheden die erin tot uitdrukking komen, waaronder de waarschuwing tegen aardse ambitie en het vergaren van wereldse rijkdom, sluiten namelijk perfect aan bij de door hem in woord en beeld uitgedragen levensopvatting.

Lit.: I.M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the 16th century*, Maarssen 1977, pp. 49–51; The Illustrated Bartsch, dl. 55, nrs. 069.1–6.

Herk.: Veiling Phillips, Londen 2-12-1996, nr. 25. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1996 (inv.nrs. RP-P-1996-335/340).

10

11

12

Afb. 12. Toegeschreven aan FRANS HUYS (Antwerpen 1522–1562 Antwerpen). Zeventien zeilschepen. Gravure, 222 x 303 mm. In het midden onderaan de naam van de uitgever: *H. Cock*. *Opn.*: Deze gravure staat wat de voorstelling betreft dicht bij de serie oorlogsschepen, gegraveerd door Frans Huys naar tekeningen van Pieter Bruegel de Oude. Deze reeks werd uitgegeven door de Antwerpse uitgever Hieronymus Cock, wiens naam ook op de *Zeventien zeilschepen* vermeld staat. Toch is het de vraag of de gravure wel bij de serie hoort. Ze is veel zeldzamer en heeft een afwijkend formaat. Bovendien zijn de andere prenten in de eerste plaats portretten van schepen, terwijl hier veeleer een impressie van schepen op zee wordt gegeven, zoals dat

later in de zeeschilderkunst zou gebeuren. Wat betreft het gezichtspunt staat de prent dicht bij de *Zeeslag in de straat van Messina* uit 1561, die ook door Frans Huys in het koper werd gebracht. De titel luidt vanouds *Zestien zeilschepen*, maar het blijken er zeventien te zijn. *Lit.*: Hollstein (Dutch) III, pp. 263-264, nr. 108. *Herk.*: Kunsth. Hill-Stone Inc., New York. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1997 (inv.nr. RP-P-1997-159).

10

11

13

Afb. 13. Anoniem, uitgegeven door HIERONYMUS COCK (Antwerpen 1507?-1570 Antwerpen).

Antieke vaas met een fries. Ets en gravure, 137 x 358 mm. Rechts onder het adres: *Cock exc.*

Opm.: Deze prent laat niet alleen de vorm van de antieke vaas zien, maar ook de decoratie die erop is aangebracht. Daartoe zijn de voorstellingen als het ware van de vaas afgepeld en als een fries weergegeven. Zodoende zien we dat er symbolische voorstellingen van de vier seizoenen op zijn afgebeeld. Het is een manier van representeren die in de 16de eeuw af en toe valt aan te treffen, onder andere ook in de zogenaamde Codex Coburgensis (Veste Coburg), een verzameling getekende kopieën van antieke voorwerpen.

In het onderschrift wordt vermeld dat de vaas eigendom is van Antoine Perrenot van Granvelle. Perrenot was een invloedrijk staatsman en een belangrijke beschermheer van kunsten en wetenschappen, aan wie Cock diverse prenten over klassieke architectuur heeft opgedragen.

De prent heeft later model gestaan voor een van de

prachtige illustraties van Raphael Sadeler in een boek waarin de lof van de winter wordt bezongen, Erycus Puteanus Bruma, *Chimonopaeg-nion, de laudibus hiemis*, München 1619 (Hollstein XXI, p. 281, nrs. 67-73).

Lit.: L. de Pauw-de Veen, cat. tent. *Hieronymus Cock. Prenten uitgever en graveur 1507?-1570*, Brussel (Koninklijke Bibliotheek Albert 1) 1970, p. 32, nr. 86; T. Riggs, *Hieronymus Cock. Printmaker and Publisher*, New York/Londen 1977, p. 376, nr. 260.

Herk.: Kunsth. J. Fach, Frankfurt am Main (cat. 66, nr. 13). Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1995 (inv.nr. RP-P-1995-277).

HÆC VISVNTVR ROMÆ, IN HORTO CARD. A VALLE, EIVS BENEFICIO, EX ANTIQVITATIS, RELIQVIIS IBIDEM CONSERVATA.

14

Afb. 14. Anoniem naar MAARTEN VAN HEEMSKERCK (Heemskerk 1498–1574 Haarlem)

Beeldenhof in het Palazzo Valle Carpanica, 1553.

Gravure, 287 x 421 mm.

Rechtsonder het adres en de datum: *Cock exc. 1553.*

In de marge: *HÆC VISVNTVR ROMÆ, IN HORTO CARD. A VALLE, EIVS BENEFICIO, EX ANTIQVITATIS, RELIQVIIS IBIDEM CONSERVATA.*

Opn.: Weergegeven is de hof van het palazzo van kardinaal Andrea Valle (1463–1534) in Rione St. Eustachio. Hij was de eigenaar van een verzameling antieke beelden die in de 15de eeuw al beroemd was. De binnenhof werd speciaal voor de collectie aangelegd. De sculpturen zijn niet willekeurig geplaatst, maar in speciaal

ontworpen nissen gezet. De muren zijn verder versierd met reliëfs en bustes. In het midden van de binnenplaats bevinden zich nog enkele vrijstaande beelden en reliëfs. Sommige nissen zijn leeg, waaruit blijkt dat Heemskerk zijn tekening maakte toen de inrichting van de hof nog niet voltooid was (zie A. Nesselrath, 'Drei Zeichnungen von Marten van Heemskerk', in: *Ars naturam adiuuans. Festschrift für Matthias Winner*, Mainz am Rhein 1996, pp. 252–272). Op een ter plekke ontstane tekening uit 1537 van Francesco d'Olanda zijn wel alle nissen gevuld. Wellicht heeft Heemskerk die van 1532 tot eind 1536 in Italië verbleef, zijn tekening dus iets eerder vervaardigd. Evenals afb. 13 is deze door

Hieronimus Cock uitgegeven prent illustratief voor de belangstelling in de 16de eeuw voor alles wat met de klassieke oudheid te maken heeft.

Lit.: C. Hülsen en H. Egger, *Die römischen Skizzenbücher des Marten van Heemskerk im Königlichen Kupferstichkabinett zu Berlin*, Berlin 1916, dl. 2, p. 56; T. Riggs, *Hieronimus Cock, Printmaker and Publisher*, New York/Londen 1977, p. 346, nr. 148; P.P. Bober en R. Rubinstein, *Renaissance artist and antique sculpture*, Londen/Oxford 1986, pp. 479–480; *The New Hollstein (Dutch)*, *Maarten van Heemskerk*, dl. 2, p. 262, nr. 599.

Herk.: Kunsth. J. Fach, Frankfurt am Main. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1996 (inv. nr. RP-P-1996-38).

15

Afb. 15. Anoniem naar GIULIO CESARE PROCACCINI (Bologna 1574-1625 Milaan). Bewening van Christus. Ets, 215 x 156 mm.

In de marge de aanzet voor een wapenschild.

Opm.: De uitvoering van deze ets is toegeschreven aan Camillo Procaccini (Bologna ca. 1555-1629) en ook aan zijn jongere broer Giulio Cesare. Toch staat ze wat techniek betreft ver af van hun werk (zie P. Bellini, 'Camillo Procaccini', *I quaderni del conoscitore di stampe* nr. 24 (1975), pp. 6-13 en U. Ruggeri, 'Three etchings by Giulio Cesare Procaccini', *Print*

Quarterly 4 (1987), pp. 162-166). Het is echter wel aannemelijk dat de voorstelling, een merkwaardige close-up van de Bewening van Christus, een tekening of een schilderij van Giulio Cesare weergeeft. Dergelijke volle composities met een opstapeling van figuren zijn namelijk kenmerkend voor hem, evenals de figuurtypen (zie M. Rosci, *Giulio Cesare Procaccini*, Soncino 1993).

Lit.: Nagler (*Giulio Cesare Procaccini*) 2; Bellini 1975, pp. 6-7, fig. 7; S. Ferrara en G.G. Bertelà, *Incisori Bolognesi ed Emiliani del '500*, Bologna 1975, nr. 845.

Herk.: J. Richardson, Londen; Sir J. Reynolds, Londen (Lugt 2364); Kunsth. H.H. Rumbler, Frankfurt am Main. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1997 (inv.nr. RP-P-1997-160).

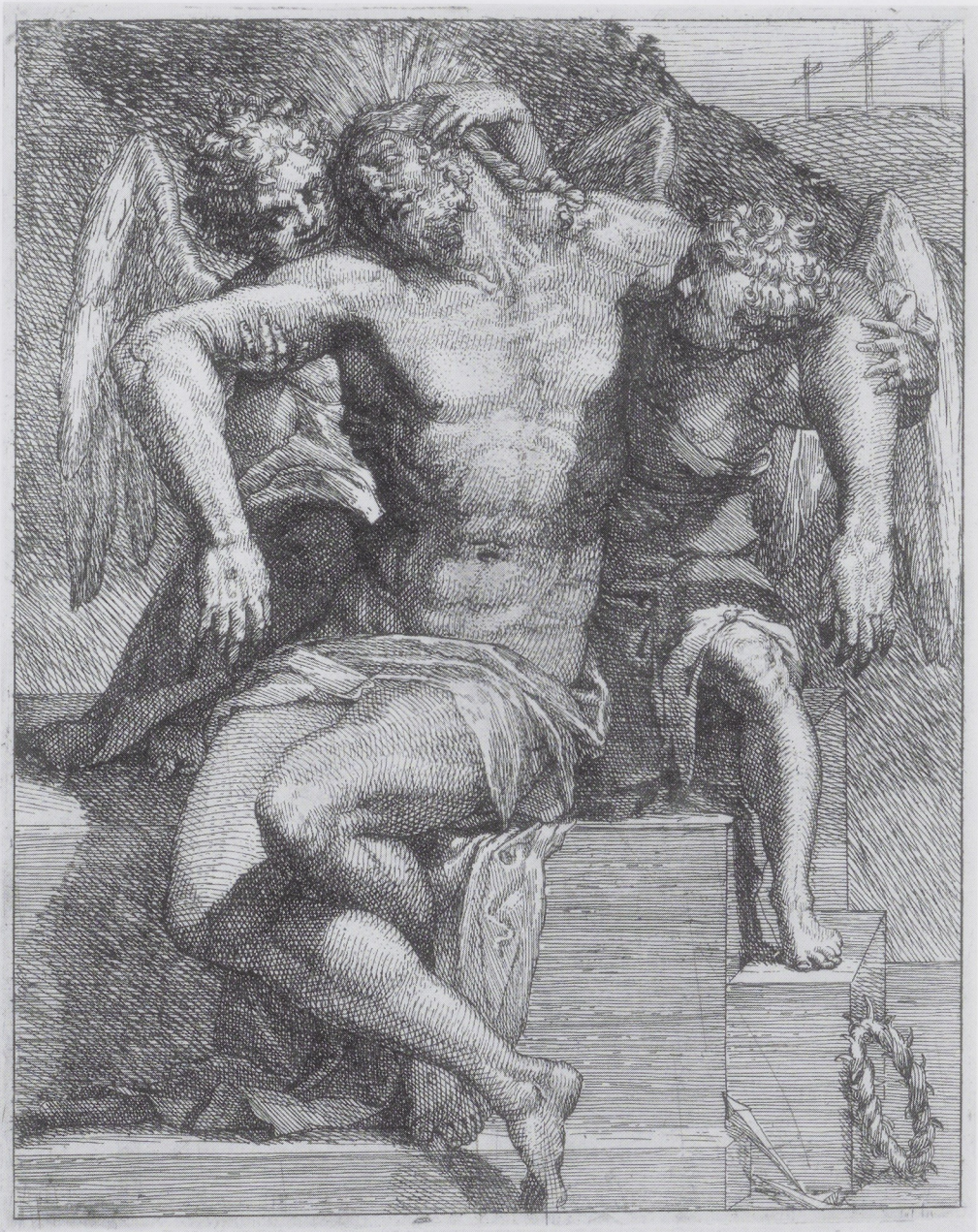
Afb. 16. LORENZO SABATINI (Bologna ca. 1530-ca. 1576 Rome).

Dode Christus ondersteund door engelen.

Ets, 268 x 214 mm.

Opm.: Deze ets die is opgebouwd uit strakke lange arceringen en punten, geeft spiegelbeeldig Sabatini's eigen schilderij weer dat bewaard wordt in de Pinacoteca Nazionale in Bologna (*La pinacoteca Nazionale di Bologna. Catalogo generale delle opere esposte*, Bologna 1987, pp. 117-118, nr. 169 met afb.). De uitdrukking van verdriet op het gelaat van de engel links is op de prent meer geprononceerd dan in het schilderij.

Herk.: Kunsth. Hill-Stone Inc., New York. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1996 (inv. nr. RP-P-1996-50).

Quis est hic caput super altum curus
Sarcis pias manu postmodum ista bene
Quis dicitur
Quis dicitur
Quis dicitur

18

Afb. 17. MATTHÄUS GREUTER (Straatsburg ca. 1566–1638 Rome) naar WENDEL DIETERLIN.

Hemelvaart van Elia, 1589. Gravure, 375 x 313 mm. Linksonder op een tablet naam inventor, uitgever en datum: *Wendlin Dieterlin inv. Matheus Greuter scul. et excu. Argentinae 1589* en twee regels Latijn: *Igneus Eliam raptat super athera currus: Sancta pios, mundi postmala(?) vitabeat*. Met pen in lichtbruine inkt staat naast *beat* geschreven: 2. Reg. 2. v. ii.

Opm.: Het is opmerkelijk hoe snel de graveerstijl die in Haarlem door Hendrick Goltzius was ontwikkeld internationaal school maakte. Op deze gravure is goed te zien hoe Matthäus Greuter de aan Goltzius ontleende techniek

van het aanzwellen der lijnen gebruikt heeft om een ontwerp van Wendel Dieterlin in prent te brengen. De prent maakt deel uit van het niet zo bekende maar zeer gevarieerde oeuvre van Greuter van wie het Rijksprentenkabinet de laatste jaren meer verrassende gravures heeft verworven.

Lit.: Hollstein (German) XII, p. 109, nr. 4;

Herk.: Kunsth. Olimpia Theodoli, Londen. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1998 (inv.nr. RP-P-1998-386).

Afb. 18. PIETER FEDDES VAN HARLINGEN (Harlingen ca. 1585–ca. 1623 Harlingen).

Het villen van Marsyas, 1612. Ets, met witte verf gehoogd, 214 x 195 mm (de vier hoeken afgesneden).

Linksonder, gedeeltelijk met witte verf bedekt: *Petrus Feddes Harlingensis inven et fecit Ao. 1612*. Onderaan rechts in pen het monogram: *PVH*.

Opm.: Dit 1612 gedateerde werk is een van de vroegste prenten van Pieter Feddes, een schilder die zich, in een tijd dat dat nog niet gangbaar was, met de etskunst bezig hield. Zijn prenten vertonen een zekere schilderachtigheid, een effect dat hier nog eens verhoogd wordt omdat hij een afdruk van de koperplaat met witte verf heeft opgewerkt. Daar komt nog bij dat de kunstenaar het blad met de pen gemonogrammeerd heeft. Pieter Feddes heeft portretten gemaakt en opdrachten zoals titelpagina's en een stadspatentgrond. In zijn vrije werk had hij een voorkeur voor onderwerpen met naaktfiguren: Achior aan een boom gebonden, Christus op de koude steen, Andromeda en Pygmalion. Ook de uitbeelding van *Het villen van Marsyas* gaf hem een aanleiding om de compositie met naakten te vullen. Links met de lauwerkrans is Apollo afgebeeld, rechts is Marsyas te zien, de sater die door Apollo tot een muziekwedstrijd was uitgedaagd, deze had verloren, en vervolgens voor straf levend van zijn vel werd ontdaan. De lege rechterbenedenhoek doet vermoeden dat de prent als titelblad of frontispice dienst heeft gedaan, maar er is geen afdruk bekend waarop er een tekst in is aangebracht. *Lit.*: Van der Kellen 20; Hollstein (Dutch) VI, p. 234, nr. 20. *Herk.*: Kunsth. Hill-Stone Inc., New York. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1997 (inv. nr. RP-P-1997-11).

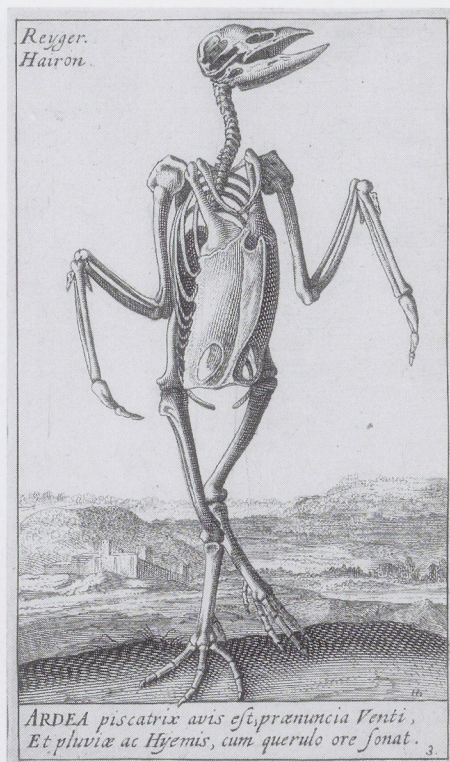

19

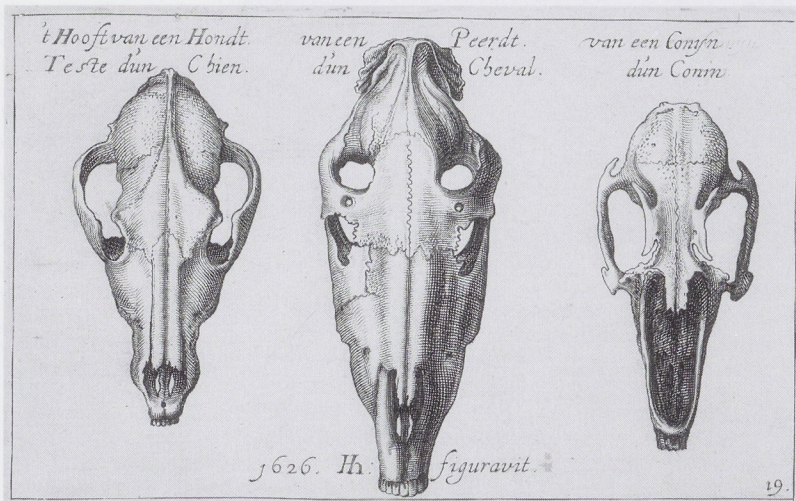
Afb. 19–22. HENDRICK HONDIUS DE OUDERE (Duffel 1573–1650 's-Gravenhage). *Memento Mori*-serie van (dier)skeletten, 1625/26. Etsen uit een serie van drieëntwintig, ca. 158 x 103 mm. *Opm.*: Deze bladen maken deel uit van een serie (dier)skeletten, waarvan er vijftien door Hendrick Hondius en zeven door Andries Stock zijn geëtsd. De prenten zijn gekopieerd naar Teodoro Filippo di Liagno, waarbij op de achtergrond landschappen zijn verschenen (cat. tent. *Italian etchers of the Renaissance & Baroque*, Boston [Museum of Fine Arts] 1989, pp. 277–278, nrs. 144–146). Ook de inscripties werden door Hondius overgenomen, zij het met verschillen in de spelling. Door de allegorische toevoegingen is de reeks skeletten met de vergankelijkheidsgedachte verbonden en zijn de prenten meer dan natuurhistorische illustraties. *Lit.*: The New Hollstein (Dutch). Hendrick Hondius, pp. 180–187, nrs. 243–258; Hollstein (Dutch), xxviii, p. 90, nr. 4 (Andries Stock). *Herk.*: Veiling Bubb Kuyper, Haarlem 28-11-1996, nr. 2743. Aankoop uit het F.G. Waller-Fonds, 1996 (inv.nrs. RP-P-1996-324/327), en aankoop uit het F.G. Waller-Fonds van een particulier, 1997 (inv.nrs. RP-P-273/291).

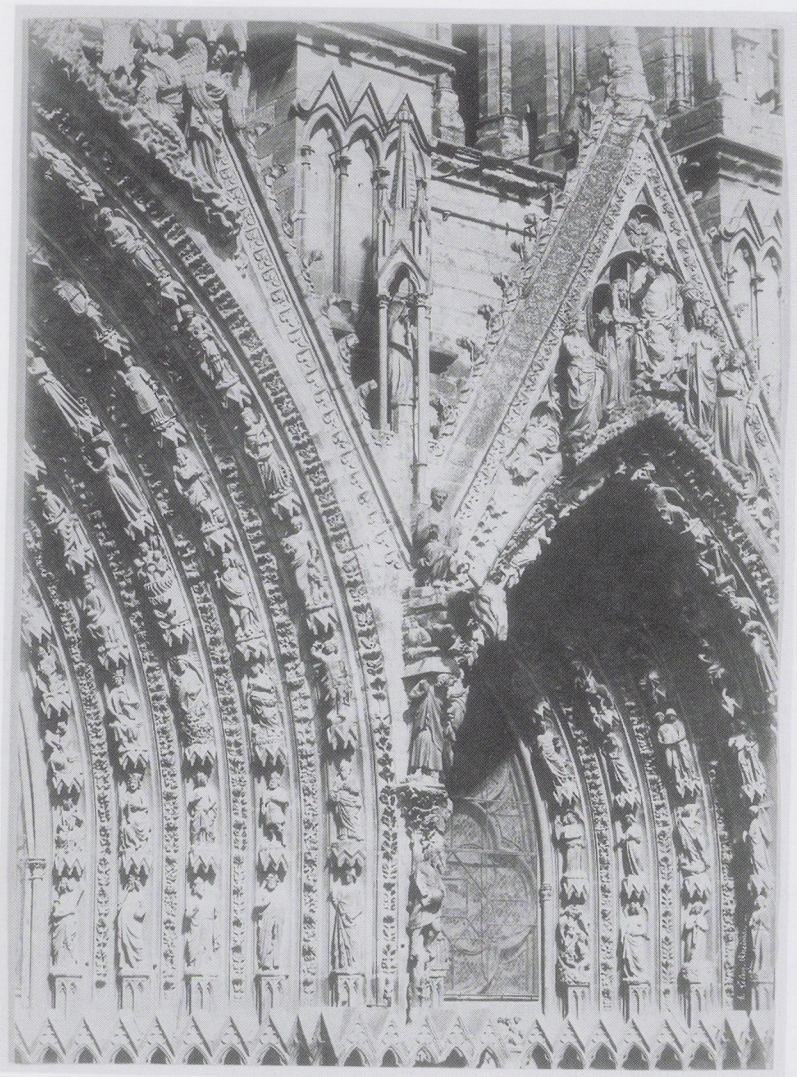
20

21

22

23

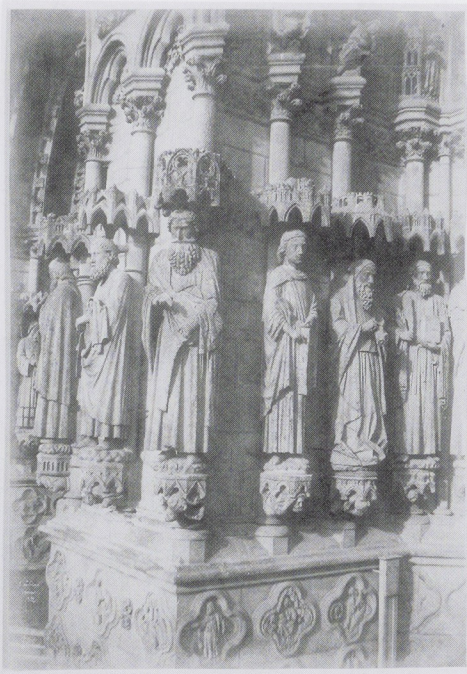
Afb. 23. HENRI LE SECQ (Parijs 1818–1882).
 Rechterportaal kathedraal van Reims, 1851.
 Zoutdruk van een papiernegatief, 327 x 238 mm, geplakt op blad, 463 x 326 mm.
 Rechtsonder in negatief geschreven: *h. Le Secq. Rheims.*

Opm.: In 1851 gaf de Commission des Monuments Historiques aan een aantal fotografen opdracht in heel Frankrijk gebouwen te fotograferen die op de nominatie stonden gerestaureerd te worden. De Commission was in 1837 opgericht door de toenmalige Inspecteur Général des Monuments Historiques, Prosper Mérimée, en had als doel het conserveren en restaureren van monumenten die door verwaarlozing en verval dreigden te verdwijnen.

Iedere fotograaf van de *Mission Héliographique* kreeg een eigen gebied toegewezen opdat geen enkel stuk van Frankrijk zou worden overgeslagen. Le Secq werd naar het oosten gestuurd: de Champagne, de Elzas, de Lorraine en het Département de l'Oise. Hij fotografeerde er de kathedraalen van Laon, Straatsburg en Reims en legde diverse andere, vooral gotische, monumenten vast. In totaal zouden er 92 foto's van Le Secq door de Commission worden geselecteerd – een aanzienlijk aantal op het totaal van ongeveer 285. In februari 1852 werd het project afgesloten dat de geschiedenis is ingegaan als de eerste Franse foto-opdracht van overheidswege.

Lit.: Eugenia Parry Janis en Josiane Sartre, *Henri Le Secq, Photographe de 1850 à 1860*, Parijs (Musée des Arts Décoratifs/Flammarion) 1986, p. 117, cat.nr. 75.

Herk.: Harry Lunn Ltd., New York. Aankoop 1997 (inv.nr. RP-F-1997-26).

24

Afb. 24. HENRI LE SECQ (Parijs 1818–1882 Parijs).

Sculpturen van heiligen, middenportaal kathedraal van Amiens, 1852.

Zoutdruk van een papiernegatief, 328 x 229 mm, geplakt op blad, 463 x 326 mm.

Linksonder in negatief geschreven: *h. Le Secq. Amiens. 1852., linksonder in potlood: Façade. Porte du milieu. Statues de gauche.*

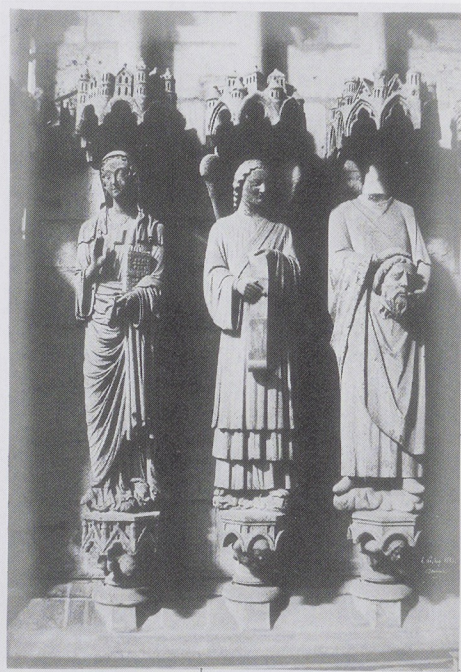
Afb. 25. HENRI LE SECQ (Parijs 1818–1882 Parijs).

Sculpturen van twee heiligen en een engel, linkerportaal van de kathedraal van Amiens, 1852.

Zoutdruk van een papiernegatief, 323 x 222 mm, geplakt op blad, 504 x 350 mm.

Rechtsonder in negatief geschreven: *h. Le Secq 1852.*

Amiens., rechtsonder in pen: Grandes figures, à la façade de la cathédrale d'Amiens., middenonder stempel: The New-

25

berry Library Chicago.

Opn.: In de zomer van 1852 maakte de Franse fotograaf Henri Le Secq een serie foto's van de kathedraal van Amiens. Op enkele opnamen van de kathedraal in zijn geheel na, bestond de serie voornamelijk uit detailopnamen. De contrastrijke opnamen van de heiligenbeelden aan de portalen van de kathedraal zijn het resultaat van een zorgvuldig gekozen standpunt. De fotograaf heeft gebruik gemaakt van het felle zonlicht om de beelden in al hun detailrijkdom zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. Tegelijkertijd heeft hij de schaduwrijke plekken gebruikt om het driedimensionale karakter van het onderwerp te benadrukken.

Le Secq leek vooral te zijn getroffen door het verloop van de tijd en haar invloed op de tastbare, materiële werkelijk-

heid. Zijn architectuurfoto's zijn niet alleen vanuit artistiek en fotografisch oogpunt interessant, ze hebben ook een grote documentaire waarde. De gefotografeerde monumenten werden immers in de decennia die volgden vaak rigoreus gerestaureerd door Viollet-le-Duc en de zijnen. *Lit.:* Eugenia Parry Janis en Josiane Sartre, *Henri Le Secq, Photographe de 1850 à 1860.* Parijs (Musée des Arts Décoratifs/Flammarion) 1986, p. 130, cat.nr. 205, en p. 131, cat.nr. 215.

Herk. afb. 24: Robert Hershkowitz Ltd., Londen. Aankoop 1997 (inv.nr. RP-F-1997-24).

Herk. afb. 25: Harry Lunn Ltd., New York. Aankoop 1997 (inv.nr. RP-F-1997-25).

An. photogr. Maittey & Co. Helsingfors. Vain. nen.

Afb. 26. FRANZ HANFSTAENGL (Baierndrain 1804–1877 München). Portret van Eugenie von Klenze, 1854. Zoutdruk van natte-collodium-glasnegatief, 263 x 209 mm, geplakt op (afgesneden) karton met ornamenten en versieringen, 307 x 236 mm. Midden linksonder in opdruk: *Art. fotogr. Atelier v. Fr. Hanfstaengl in München*. *Opn.*: In 1854 maakte Hanfstaengl deze geënsceerde foto van Eugenie, het kleindochtertje van zijn vriend de beroemde architect Leo von Klenze. Zij is omgeven door draperieën en 'slapend' neergelegd voor een typisch 'genre'-tafereel, vergelijkbaar met taferelen die de Britse fotograaf Lewis Carroll een decennium later vastlegde. Bij deze foto hoort een pendant, waarop het meisje wakker rechtop zit. Hanfstaengl was van origine lithograaf en na de uitvinding van de fotografie had hij zich toegelegd op 'artistieke' fotografie. Vanaf 1852 fotografeerde hij de groten van zijn tijd voor de serie-uitgave *Album der Zeitgenossen*, onder andere Koning Ludwig van Beieren, Franz Liszt, Richard Wagner en de gebroeders Grimm. Het genretafereel was in de vroege fotografie niet gangbaar. De foto is ontleend aan voorstellingen op litho's die omstreeks 1850 op de markt waren en die Hanfstaengl veel op steen zal hebben getekend. Het lag voor de hand het onderwerp ook eens in fotografie uit te proberen. Het Rijksprentenkabinet bezit naast voorbeelden van Hanfstaengls litho's verschillende portretfoto's van zijn hand. *Lit.*: Heinz Gebhardt, *Franz Hanfstaengl. Von der Lithographie zur Photographie*, München 1994, pp. 88–89. *Herk.*: Librairie Schwilden, Brussel. Aankoop 1997 (inv.nr. RP-F-1997-83).

Over de auteurs

Dr. J.P. Filedt Kok, sinds 1975 werkzaam als conservator prenten bij het Rijksmuseum en sinds 1990 als directeur collecties. Publiceerde op het gebied van de vroege Nederlandse schilderkunst, prentkunst en restauratieproblemen.

Dr. E.S. Bergvelt, thans werkzaam als universitair docent bij de vakgroep Culturele studies van de Universiteit van Amsterdam, eerder werkzaam bij de Universiteit van Utrecht en de Rijksdienst Beeldende Kunst. Publiceerde over het moderne binnenhuis en de museale verzamelgeschiedenis en promoveerde in 1998 op het proefschrift *Het Pantheon der Gouden Eeuw – Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)*, waarvan de handelsuitgave op 18 november 1998 is verschenen.

Mr. Drs. E. Korthals Altes studeerde kunstgeschiedenis en rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen en is momenteel werkzaam als free-lance kunsthistoricus

Henri L.M. Defoer, kunsthistoricus, trad in 1966 in dienst als conservator bij het Aartsbisschoppelijk Museum, waar hij zich speciaal bezig hield met laat-middeleeuwse Nederlandse kunst. In 1979 ging het Aartsbisschoppelijk Museum op in het nieuw gevormde Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Sinds 1981 is hij directeur van dit in 1995 als Museum Catharijneconvent verzelfstandigde, voormalige rijksmuseum.

H. Rand is conservator Culturele Geschiedenis in het National Museum of American History, Smithsonian Institution, Washington. Hij publiceerde over de methodologie van de kunstgeschiedenis en vooral over moderne kunst, o.a. over Seymour Lipton, Arshile Gorky, Eduard Manet, Paulanship en Frie-densreich Hundertwasser.

Pieter de Dreu werkt sinds 1987 op de afdeling Educatie en Voorlichting van het Rijksmuseum. Het interactieve documentatiecentrum ARIA is ontwikkeld naar zijn ideeën en onder zijn projectleiderschap.

Judijke Kiers is sinds 1990 wetenschappelijk medewerker publieksbegeleiding in de afdeling Educatie en Voorlichting van het Rijksmuseum.

A.E. Vels Heijn is directeur van de Nederlandse Museumvereniging. Tot 1 juni 1998 werkte zij in het Rijksmuseum, waar zij van 1989 tot 1998 directeur presentatie was.

P. Schatborn is hoofd van het Rijksprentenkabinet en gespecialiseerd in Nederlandse tekeningen uit de zeventiende eeuw, in het bijzonder van Rembrandt.

Drs. D. de Hoop Scheffer was van 1956 tot 1980 conservator prenten in het Rijksmuseum.